

Covid-19 pandemisinin sağlık turizmine etkisinin nitel bir araştırma ile incelenmesi*

Reflections of the covid-19 pandemic on health tourism: A qualitative research

Gurbet Çıtak¹, Belma Keklik²

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Isparta, dr.gurbetcitak@gmail.com, 0000-0002-2037-2907

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Isparta, belmakeklik@sdu.edu.tr, 0000-0002-6905-4862

*Bu çalışma Gurbet Çıtak tarafından yazılan "Türkiye'de Covid-19 Pandemisinin Sağlık Turizmine Yansımaları: Nitel Bir Araştırma" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir

ÖZ

Amacı Covid-19 pandemisinin Türkiye'nin sağlık turizmine etkisini paydaş görüşleri doğrultusunda incelemek olan bu araştırma nitel bir olgubilim (fenomenoloji) araştırmasıdır. Çalışma grubunu T.C. Sağlık Bakanlığı'nda ve özel sağlık kuruluşlarında yönetici ve uzman olarak çalışan 12 katılımcı oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış bir görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen verilerin analizinde tümevarımsal yaklaşım izlenmiş ve nitel veri analiz yazılımı olan NVIVO 11 programı kullanılarak içerik analizi yapılmıştır. Araştırmada katılımcı görüşlerine göre Covid-19 pandemisinin sağlık turizmine olumsuz ve olumlu etkilerinin olduğu bulunmuştur. Olumsuz etkilerine yönelik daha fazla sayıda görüş ifade edilmiştir. Covid-19 sürecinde Türkiye'de sağlık turizminde en çok aşılama, T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 uygulamaları, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) standartlarının uygulanması ve Covid-19 ile mücadele temalarına vurgu yapılmıştır. Katılımcılar Covid-19 sürecinde ve sonrasında sağlık sisteminde düzenlemeler yapılması, reklam ve pazarlama, turistlerin ülkelerine güvenli ve memnun dönmesi, Covid-19 tedbirleri, sağlık turizmi eylem planı vb. görüşler bildirmişlerdir. Pandemi sürecinde sağlık turizmi hasta sayısında genel olarak düşüş olduğu, pandeminin etkisi azaldıkça hasta sayısının artışa geçeceği yönünde görüşler ifade edilmiştir. Katılımcılar Türkiye'ye en çok Ortadoğu, Afrika, Avrupa ve ekonomik olarak gelişmiş ülkelerden yolcu geldiğini belirtmektedir. Katılımcılar genel olarak pandemilere daha dayanıklı bir sağlık turizmi modelinin geliştirilebileceğini, ayrıca sağlık turizminin Türkiye turizmini canlandırmak için bir araç olabileceğini düşünmektedir

ABSTRACT

This research, whose aim is to examine the impact of the Covid-19 pandemic on Turkey's health tourism in line with stakeholder views, is a qualitative phenomenology research. The study group consists of 12 participants working as managers and specialists in the Ministry of Health and private health institutions. A semi-structured interview form was used as a data collection tool. In the analysis of the data obtained within the scope of the research, an inductive approach was followed and content analysis was carried out using the NVIVO 11 program, which is a qualitative data analysis software. In the study, it was found that the Covid-19 pandemic has negative and positive effects on health tourism, according to participant opinions. A greater number of opinions were expressed regarding its negative effects. During the Covid-19 process, the most emphasized themes in health tourism in Turkey were vaccination, the Ministry of Health's Covid-19 applications, the implementation of the World Health Organization (WHO) standards and the fight against Covid-19. Participants have given their opinions that during and after the Covid-19 process, will be able to make arrangements in the health system, advertising and marketing, safe and satisfied return of tourists to their countries, Covid-19 measures, health tourism action plan, etc.. It has been expressed that there is a general decrease in the number of health tourism patients during the pandemic process, and that the number of patients will increase as the effect of the pandemic decreases. Participants state that passengers mostly come to Turkey from Middle East, Africa, Europe and economically developed countries. Participants generally think that a health tourism model that is more resistant to pandemics can be developed, and that health tourism can be a tool to revive Turkey's tourism.

Anahtar Kelimeler:
Sağlık Turizmi, Covid-19, Pandemi, Nitel Araştırma.

Key Words:
Health Tourism, Covid-19, Pandemic, Qualitative Research.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Süleyman Demirel Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Sağlık Yönetimi Bölümü, Isparta,
belmakeklik@sdu.edu.tr

DOI:
10.52880/sagakaderg.1089478

Gönderme Tarihi/Received Date:
17.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted Date:
21.03.2022

Yayımlanma Tarihi/Published Online:
01.06.2022

GİRİŞ VE AMAÇ

13.07.2017 tarihli ve 30123 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan "Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik" kapsamında sağlık turizmi: "Sağlık amaçlı yurtdışından ülkemize geçici bir süreliğine gelen, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayan veya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmakla

birlikte yurtdışında ikamet eden gerçek kişilerin aldıkları her türlü sağlık hizmeti ile bunlarla ilgili destek hizmetlerini ifade eder." şeklinde açıklanmıştır. Yönetmelik kapsamında sağlık turisti: "Uluslararası sağlık turizmi ve turistin sağlığı kapsamında sağlık hizmeti alan hastayı ifade eder." şeklinde tanımlanmıştır (1).

Sağlık turizminin genel özellikleri arasında; milli gelire katkısı, ülkeler arası rekabet aracı olması, sosyal ve kültürel etkileşim aracı olması, turistlerin sağlığına kavuşarak ülkesine dönmesi açısından sonuç temelli olması, kamu ve özel sektör tesislerinin teknik donanım ve nitelikli personel açısından gelişmesine katkı sağlaması sıralanmaktadır (2). 2019 yılında sağlık turizmi ve turistlerin sağlığı kapsamında ülkemizde 662.087 hasta sağlık hizmeti almıştır. Yıl içerisinde Türkiye’de sağlık hizmeti alan uluslararası hastaların geldiği ilk 3 ülke sırasıyla; Irak, Azerbaycan ve Türkmenistan olmuştur. Sağlık ve tıbbi nedenlerle gelen yabancı ziyaretçi ve yurt dışında ikamet eden vatandaş ziyaretçilerden elde edilen turizm geliri 2019 yılında 1 milyar 65 milyon 105 bin ABD Doları tutarında gerçekleşmiştir. 2020 yılının ilk çeyreğinde ise 143.266 hasta sağlık hizmeti almış ve buradan elde edilen gelir 187 milyon 955 bin ABD doları tutarında gerçekleşmiştir (3).

Sağlık turizmi çeşitleri: “1. Medikal Turizm (Tıbbi Turizm), 2. Kaplıca Turizmi (Termal Turizm), 3. Spa-Wellness Turizmi, 4. İleri Yaş ve Engelli Turizmi” şeklindedir (4). Sağlık turizmi çeşitlerinin uygulanan sağlık hizmetinin türüne göre “Koruyucu Hizmetler, Tedavi Edici Hizmetler ve Rehabilitasyon (Esenlendirici) Edici Hizmetler” alt başlıkları halinde sınıflandırmak da mümkündür. Medikal turizm, tedavi olmak amacıyla yaşadığı ülkenin sınırları dışına çıkarak başka bir ülkede sağlık hizmeti almasıdır (5). Literatür araştırmaları ve mevzuat incelemeleri yapıldığında görülmektedir ki hem bilim insanları hem de sektörün uygulayıcıları tarafından medikal turizm kavramı sağlık turizmi ile özdeşleşmiştir (6). Medikal turizm alanında hem Dünya’da hem de Türkiye’de öne çıkan sağlık hizmetleri: “Ağız ve Diş Sağlığı Hizmetleri, Estetik, Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi, İnfertilite (Kısırlık) Tanı ve Tedavileri, Saç Ekim Uygulamaları, Göz Sağlığı ve Cerrahisi, Organ Nakilleri, Kalp ve Damar Cerrahisi, Kanser Tedavileri, Check-up (Genel Sağlık Kontrolü) Hizmetleri vb.” gibi sağlık hizmetleri sıralanabilir (7). Medikal turizmde Hindistan, Tayland, Singapur, Dubai, Malezya’nın gelişim süreçleri ve bazı uygulama örnekleri incelendiğinde görülmektedir ki, medikal turizmde akreditasyon ve kalitenin önemi sektörün öncüleri tarafından bilinmektedir. Medikal turistler sağlık hizmeti alacakları ülkenin uluslararası akredite kuruluşlar tarafından tescillenmiş sağlık tesislerinden sağlık hizmeti almayı tercih etmekte ve bu sağlık tesislerine olan güven de artmaktadır(8). Türkiye’de Sağlık Bakanlığı bünyesinde ulusal akreditasyon programı kurulmuştur. 2020 yılı itibarıyla, bu program tarafından akredite edilmiş 5 adet sağlık tesisi bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye uluslararası akreditasyon kuruluşu JCI tarafından da akredite edilmiş 34 sağlık tesisine sahiptir (9).

Pandemi

Pandemi veya pandemik hastalıklar, bir kıta hatta tüm Dünya yüzeyi gibi çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara yani epidemilere verilen genel adı ifade etmektedir. Pandemi kelimesinin kökeni, Eski Yunanca’da tüm anlamına gelen “Pan” ile insanlar anlamına gelen “Demos” kelimelerinden türemiştir (10)

Covid-19 salgın hastalığı Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 30 Ocak 2020’de uluslararası acil halk sağlığı sorunu ve 11 Mart 2020 tarihinde de pandemi olarak ilan edilmiştir. (11). Korona virüslerin neden olduğu en büyük salgın, Aralık 2019 tarihinde Çin’in Hubei bölgesinin başkenti olan Wuhan kentinde görülmüştür (12). Hızlı ve tam saptama metodlarının kullanılması, karantina ve izolasyonun tam kapsama ile uygulanması pandemi ile mücadelede anahtar noktalar (13). Sağlık kuruluşlarında salgınlara hazırlık, çok boyutlu ve dinamik süreçlerin planlanması ve sürdürülebilmesine bağlıdır. Tıbbi malzeme, insan kaynakları ve alt yapısal düzenlemelerin yanı sıra kurum içi iletişimin sağlanması gibi dolaylı yoldan hasta bakımına etki eden faktörlerin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Pandemi yönetimine ilişkin kararların, bilimsel bilgiler ve mevcut veriler ışığında çalışanların katkısıyla alınması sürecin sağlıklı yürütülebilmesini sağlar (11).

GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgular, yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Bize tümüyle yabancı olmayan aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için fenomenoloji uygun bir araştırma zemini oluşturur. Fenomenoloji araştırmalarında veri kaynakları, araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışa vurabilecek veya yansıtabilecek bireyler ya da gruplardır. Fenomenoloji araştırmalarında başlıca veri toplama aracı görüşmedir. İçerik analizinde verinin kavramsallaştırılması ve olguyu tanımlayabilecek temaların ortaya çıkarılması çabası vardır. Sonuçlar betimsel bir anlatım ile sunulur ve sık sık doğrudan alıntılara yer verilir (14).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma Covid-19 pandemisinin Türkiye’nin sağlık turizmine yansımalarını, olumlu ve olumsuz etkilerini

incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

Araştırma sorusu, araştırmaya konu olan problemin soru olarak ifade edilmiş biçimindedir. Yani araştırmacının yapılmasına temel oluşturur. Araştırma sorusu veya soruları, araştırmacının diğer tüm aşamalarını derinden etkileyen öğelerdir. Araştırma sorularının yazılmasında araştırma probleminin niteliğinin, problemle ilgili taranan alanyazının önemli bir rolü vardır. Yani araştırma sorusu, araştırmaya temel oluşturan kavramsal çerçeveden derin bir biçimde etkilenir. Genel araştırma problemine göre gerek kuramsal alanyazın gerekse araştırma alanyazını tanıdıktan sonra kavramsal çerçeve oluşturulur ve buna göre araştırma soruları ifade edilir (14).

1. Covid-19 Pandemisinin Türkiye'nin Sağlık Turizmi Üzerinde Olumlu ve Olumsuz Etkisi Nedir?
2. Covid-19 Sürecinde Türkiye'nin Sağlık Turizmi Kapsamında Çalışmalarını Nasıl Değerlendiriyorsunuz?
3. Covid-19 Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmini Canlandırmak ve Geliştirmek İçin Atılması Gereken Adımlar Nelerdir?
4. Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Hasta Sayısında Düşüş veya Yükseliş Gerçekleşir mi?
5. Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Kapsamında Daha Çok Hangi Ülkelere Yönelmesi Gerekir ve Neden?
6. Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Hastaları Daha Çok Hangi Sağlık Tesislerine Yönelir ve Neden? (Kamu Sağlık Tesisleri, Özel Sağlık Tesisleri ve Üniversite Sağlık Tesisleri)
7. Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Kapsamında Hangi İlleri Daha Çok Ön Plana Çıkarılmalı ve Neden?
8. Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Kapsamında Hangi Sağlık Hizmet Branşları Ön Plana Çıkarılmalı ve Neden?
9. Covid-19 Pandemisi Sonrasında Dünyada Meydana Gelebilecek Başka Pandemilere Karşı Daha Dayanıklı ve Daha Güçlü Bir Sağlık Turizm Modeli Oluşturulabilir mi? ve Bu Nasıl Yapılabilir?
10. Türkiye'nin Turizmini Yeniden Canlandırmak ve Daha da Geliştirmek İçin Sağlık Turizmi Bir Araç Olabilir mi?

Araştırmacının Katılımcıları

Araştırmacının katılımcıları T.C. Sağlık Bakanlığı'nda sağlık turizmi alanında 3 yönetici, T.C. Sağlık Bakanlığı'nda 3 sağlık turizmi uzmanı, özel sağlık gruplarında sağlık turizmi faaliyetleri yürüten 2 yönetici ve 1 sağlık turizmi uzmanı, 1 sağlık turizmi aracı kuruluşu yöneticisi, 1 sağlık turizmi alanında vakıf üniversitesinde Prof. Dr. ve 1 sağlık turizmi alanında kamu üniversitesinde Dr. Öğr. Üyesi olmak üzere toplam 12 kişidir. Araştırmacı tarafından katılımcıların kimliklerinin belli olmaması için müstear isimler verilmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırmada kullanılan nitel veriler 28.09.2021 ile 24.12.2021 tarihleri arasında katılımcıların çalıştıkları kurumdaki odalarında araştırmacı tarafından görüşme yapılarak toplanmıştır. Çalışma hakkında “ Bilimsel Çalışma Onayı”, “ Etik Kurul Kararı”, “ Üniversite Araştırma İzin Talebi”, “T.C. Sağlık Bakanlığı Araştırma Onayı ve Verisi” izinleri alınmış olup daha sonra görüşme yapılan kuruluşlardan ve katılımcılardan da izin alınmıştır. Bu kapsamda “Görüşme Formu” kullanılmış olup bu doğrultuda katılımcıların görüşleri alınmıştır. Görüşme formunun pilot uygulaması iki ön görüşme ile yapıldıktan sonra nihai hali verilmiştir. Araştırmacının ve katılımcıların görüşme sırasında dikkatinin dağılmaması, ortamda gürültü veya rahatsız edici unsurlar bulunmaması için haftanın daha az yoğun gün ve saatleri seçilmeye gayret edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında ses kaydına izin verilen beş katılımcı ile yaklaşık 575 dakika ses kaydı dinlenmiş ve bu ses kayıtları 35 sayfa word formatında yazı ile ses kaydına izin verilmeyen yedi katılımcı ile yaklaşık 840 dakika görüşme yapılmış ve bu manuel notlar 56 sayfa word formatında yazı birleştirilerek toplamda 91 sayfa word ortamına aktarılan görüşme raporu elde edilmiştir. Daha sonra bu görüşme raporu araştırmacı tarafından birçok kez okumasını takiben NVIVO 11 programına yüklenmiştir.

Nitel araştırmada elde edilen verilerin içerik analizine tabi tutulması sürecinde kullanılan iki yaklaşım vardır. Bunlardan birincisi tümdengelimci, ikincisi ise tümevarımcı analizdir. Tümdengelimci içerik analizi, var olan kuramlar ve araştırma sonuçları çerçevesinde önceden belirlenmiş temalara göre verilerin kodlanması ve analizinde kullanılırken, tümevarımcı içerik analizi elde edilen verilerden hareketle ortaya konan bu verileri açıklayabilecek kavram ve temalara ulaşılmasını gerektirir (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 82). Araştırmada

Çıtak ve Keklik: Covid-19 pandemisinin sağlık turizmine etkisi

Tablo1. Katılımcı Bilgileri ve Görüşme Detayları

No	Katılımcının Müstear İsmi	Çalışma Kıdemi	Sağlık Turizmi Deneyimi	Çalıştığı Yer	Görüşme Yeri	Görüşme Tarihi	Görüşme Süresi (Dakika)
1	Tekin Bey	12 yıl	5 yıl	Özel Sağlık Grubu	Katılımcı Ofisi	28.09.2021	63,26
2	Kenan Bey	21 yıl	12 yıl	T.C. Sağlık Bakanlığı	Katılımcı Odası	06.10.2021	72,49
3	Özgür Bey	19 yıl	13 yıl	Özel Sağlık Grubu	Katılımcı Ofisi	08.10.2021	69,26
4	Deniz Bey	15 yıl	8 yıl	T.C. Sağlık Bakanlığı	Katılımcı Odası	04.11.2021	67,53
5	Şahin Bey	10 yıl	4 yıl	Özel Sağlık Grubu	Katılımcı Ofisi	13.11.2021	85,24
6	Çetin Bey	17 yıl	9 yıl	T.C. Sağlık Bakanlığı	Katılımcı Odası	21.11.2021	76,35
7	Gülşah Hanım	16 yıl	5 yıl	T.C. Sağlık Bakanlığı	Katılımcı Birimi	02.12.2021	68,25
8	Arzu Hanım	20 yıl	9 yıl	T.C. Sağlık Bakanlığı	Katılımcı Birimi	10.12.2021	82,54
9	Kadriye Hanım	14 yıl	3 yıl	T.C. Sağlık Bakanlığı	Katılımcı Birimi	10.12.2021	65,32
10	Tülay Hanım	17 yıl	12 yıl	Kamu Üniversitesi	Telefon Görüşmesi	15.12.2021	55,41
11	Arif Bey	13 yıl	4 yıl	Sağlık Turizmi Aracı Kuruluşu	Katılımcı Ofisi	20.12.2021	66,43
12	Tarık Bey	25 yıl	20 yıl	Vakıf Üniversitesi	Katılımcı Odası	24.12.2021	62,14

Tablo 2: “Covid-19 Pandemisinin Türkiye'nin Sağlık Turizmi Üzerinde Olumlu ve Olumsuz Etkileri Nelerdir?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Kod	Frekans
Olumsuz Etkiler		23
	Sağlık turizminin azalması, ertelenmesi, iptal edilmesi	12
	Ekonomik etkileri	5
	Acil olmayan sağlık hizmetlerinin ertelenmesi	3
	İşletmelerin kapanması	1
Olumlu Etkiler		20
	Türkiye'nin sağlık turizmindeki önemi	8
	Türkiye'nin sağlık sisteminin ve turizminin tanıtımı	4
	Sağlık turizmi hastalarında artış	3
	Ekonomik getiri	2
	Sağlık turizmi talebinin birikmesi	2
Toplam		43

tümevarımcı bir yaklaşım izlenerek kodlar, alt temalar ve temalar ortaya çıkarılmıştır.

Araştırma kapsamında araştırmacı ve bir Ölçme ve Değerlendirme Uzmanı birbirlerinden bağımsız olarak kodlama yapmışlardır. Daha sonra bu kodlamalardan 223 alt tema ve 485 kodlama ortaya çıkmıştır. Tutarlılığı hesaplamak amacıyla aşağıdaki eşitlik kullanılmıştır:

$$Tutarlılık = \frac{Uzlaşma\ sayısı}{Toplam\ kodlama} \times 100$$

Toplam 440 kodda uzlaşma sağlanmıştır. Eşitlikte yerine konulduğunda $(440/485) \times 100 = \%90.7$ 'lik bir uzlaşma sağlanmıştır. Araştırmada kodlama tutarlılığının yüksek olduğu ifade edilebilir. Uzlaşılmayan 45 kod tekrar değerlendirilmiş ve uzlaşma sağlanmıştır.

Araştırmanın Güçlükleri ve Sınırlılıkları

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseni kullanıldığı için elde edilen bulgular katılımcıların

Tablo 3: “Covid-19 Sürecinde Türkiye'nin Sağlık Turizmi Kapsamında Çalışmalarını Nasıl Değerlendiriyorsunuz?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Frekans
Aşılama	4
Sağlık Bakanlığı Covid-19 uygulamaları	4
DSÖ standartlarının uygulanması	3
Covid-19 ile mücadele	3
Sağlık tesisleri	2
Güvenli sağlık turizmi	2
Yabancı hastalarla online sağlık görüşmeleri	2
Başka ülkelere yardım	2
Reklam ve tanıtım eksikliği	2
Sağlık turizminin ertelenmesi	1
Sağlık yatırımları	1
PCR testi	1
Tedavi ve takip	1
Ekonomik çalışmalar	1
Tesis çalışanlarının eğitimi	1
Bakanların diğer ülkelere ziyaretleri	1
Stratejik eylem planı	1
Toplam	32

çalışmanın yapıldığı döneme yönelik görüş, düşünce, değerlendirme, duygu ve yaşantılarını yansıttığından genelleme yapılamaz.

Çalışma yürütülmekte iken Dünya'da ve ülkemizde Covid-19 pandemisi ve sağlık turizmi alanında olumlu ve olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Bu nedenle araştırmacı tarafından sürekli güncel haberler, yayınlar, yazılı ve görsel basın takip edilmeye çalışılmış, araştırmanın günceli yakalaması hedeflenmiştir. Çalışmanın başladığı tarihten yayınlanacağı tarihe kadar hem Dünya'da hem de ülkemizde Covid-19 pandemisinin etkisi devam etmektedir. Bu sebeple çalışmanın sonuçlandığı tarihten sonra Covid-19 ve sağlık turizmi verileri, Covid-19 pandemisi ve sağlık turizmine ilişkin meydana gelebilecek gelişmeler çalışmaya dahil edilememiştir.

BULGULAR

Bu kısımda görüşme formunda hazırlanan 10 soruya katılımcıların verdikleri cevaplardan elde edilen temalar, alt temalar ve kodlar ile frekanslarına yer verilmiştir.

Çıtak ve Keklik: Covid-19 pandemisinin sağlık turizmine etkisi

Tablo 4: “Covid-19 Sürecinde ve Sonrasında Türkiye’nin Sağlık Turizmini Canlandırmak ve Geliştirmek İçin Atılması Gereken Adımlar Nelerdir?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Frekans
Sağlık sisteminde düzenlemeler	8
Reklam ve pazarlama	7
Turistlerin ülkelerine güvenli ve memnun dönmesi	6
Covid-19 tedbirleri	5
Sağlık turizmi eylem planı	5
Aşılamanın devamlılığı	4
Sağlık turizmi ofisleri, şubeleri, fuar vb. tanıtım	4
Yasal düzenlemeler	3
Sağlık güvenliği politikaları	2
Tesislerin kalitesini arttırmak	2
Diğer ülkelerle sözleşme	2
Hizmetin uygun fiyatlı olması	2
Özel sağlık sektörüne denetim	1
Diğer ülkeleri izlemek ve iyi çalışmalarını uygulamaya geçirmek	1
Sağlık turizmine yönelik eğitimler	1
Toplam	53

Tablo 5: “Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye’nin Sağlık Turizmi Hasta Sayısında Düşüş veya Yükseliş Gerçekleşir mi?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Frekans
Pandemi sürecindeki azalma	10
Pandeminin etkisi azaldıkça artış göstermesi	10
Gelen sağlık turizmi hasta sayısının değişmemesi	1
Toplam	21

Tablo 6: “Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye’nin Sağlık Turizmi Kapsamında Daha Çok Hangi Ülkelere Yönelmesi Gerekir ve Neden?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Frekans
Ortadoğu ülkeleri	6
Afrika ülkeleri	4
Avrupa ve Kuzey Avrupa ülkeleri	4
Ekonomik olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler	4
Yakın ve komşu ülkeler	3
Covid-19’la mücadelede başarısız ülkeler	3
Almanya	3
Türk soylu nüfusun yoğun olduğu ülkeler	2
Rusya	2
Asya ve Orta Asya ülkeleri	1
Güçlü ülkeler	1
İngiltere	1
Uzak doğu ve deniz aşırı ülkeler	1
Körfez ülkeleri	1
Hollanda	1
Belçika	1
Toplam	38

Tablo 7: “Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye’nin Sağlık Turizmi Hastaları Daha Çok Hangi Sağlık Tesislerine Yönelir ve Neden?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Kod	Frekans
Özel Sağlık Tesisleri		22
	Özel sağlık tesisleri	10
	Pazarlama ve tanıtım	5
	Yabancı hastalar için hizmetler	3
	Ödeme gücü yüksek turistler	2
	Ödeme ve faturalandırma kolaylığı	1
	Sağlık politikası ve sigorta	1
Üniversite Sağlık Tesisleri		13
	Üniversite hastaneleri	5
	Personel sayısı, tıbbi yeterlilik	3
	İkili anlaşmalar	2
	Covid-19 salgınındaki başarı	1
Kamu Sağlık Tesisleri		10
	Kamu sağlık tesisleri	5
	Covid-19 salgınındaki başarı	2
	Dar gelirli turistler	1
	Uluslararası sağlık turizmi yetki belgesi	1
	İkili anlaşmalar	1
Toplam		45

SONUÇ

Covid-19 pandemisinin Türkiye sağlık turizmine olumlu ve olumsuz etkilerine ilişkin uzman görüşleri değerlendirmeye alınmıştır. Söz konusu olumlu etkiler; Türkiye’nin sağlık turizmindeki önemi, Türkiye’nin sağlık sisteminin ve turizminin tanıtımı, sağlık turizmi hastalarında artış, ekonomik getiri, sağlık turizmi talebinin birikmesi şeklindeki temalardan oluşmaktadır. Söz konusu olumsuz etkiler ise; sağlık turizminin azalması, ertelenmesi, iptal edilmesi, ekonomik etkileri, acil olmayan sağlık hizmetlerinin ertelenmesi, işletmelerin kapanması şeklindeki temalardan oluşmaktadır.

Covid-19 pandemisinin Türkiye sağlık turizmine olumlu etkileri arasında yer alan, Türkiye’nin sağlık turizmindeki önemi gerek sağlık turizmi verileri ile gerek katılımcılar ile yapılan görüşmeler neticesinde de ortaya konulmuştur. Türkiye sağlık turizmi alanında Dünyada önemli destinasyonlar arasında bulunmaktadır. Bu nedenle Covid-19 pandemisi sürecinde dahi, sağlık turizmi kapsamında çok sayıda yabancı hasta ülkemize sağlık hizmeti almak amacıyla gelmiştir. Sağlık tesislerimizde bir taraftan Covid-19 pandemisiyle mücadele edilmekte iken diğer taraftan da sağlık turizmi kapsamında yabancı hastalara sağlık hizmeti sunulmaya devam edilmiştir.

Türkiye Covid-19 pandemisi ile etkin mücadele eden ülkeler arasındadır. Covid-19 pandemisinin Türkiye’ye geç gelmesi pandemiye karşı hazırlanmak için zaman kazandırmıştır. Covid-19 pandemisi sürecinin yürütülmesi için hem kamu hem de vatandaş katkıları ile yoğun önlemler alınmıştır. Türkiye’nin yurt dışına yaptığı sağlık ekipmanı ve malzeme yardımlarının hem gönderilen ülke ve hem de uluslararası basın tarafından olumlu haberleştirilmesi gibi pek çok faktör ile Türkiye’nin sağlık sistemine karşı yurtdışında yaşayanlar olumlu bakış açısının oluşmasına katkıları sunulmuştur. Araştırmanın katılımcıları tarafından bu durumun Türkiye’nin sağlık turizminin tanıtımına pozitif yansımaları olacağı öngörülmektedir.

Türkiye’nin sağlık sistemi ve turizminin tanıtımı kapsamında yukarıda açıklanan temalardan da anlaşılacağı üzere, Covid-19 pandemisi sonrasında Türkiye’nin sağlık turizmi hastalarında artış yaşanacağı düşünülmektedir. Bununla beraber, Covid-19 pandemisi sonrasında sağlık turizmi hastalarının Covid-19 pandemisini başarılı bir şekilde yöneten ülkelerin sağlık turizmi hizmetlerine yöneleceği düşünülmektedir. Bu kapsamda yer alacak ülkeler arasında araştırmanın katılımcıları tarafından Türkiye’nin de bulunması beklenmektedir.

Ekonomik getiri açısından sağlık turizmi, yüksek pazar imkanları oluşturmaktadır. Bu pazar her ne kadar

Çıtak ve Keklik: Covid-19 pandemisinin sağlık turizmine etkisi

Tablo 8: “Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye’nin Sağlık Turizmi Kapsamında Hangi İlleri Daha Çok Ön Plana Çıkarılmalı ve Neden?” sorusu için katılımcı görüşleri

İl	Turist Gelme Nedeni	Frekans
İstanbul		11
	Sağlık turistlerinin geldiği il	9
	Balkan ülkeleri için	1
	Kuzey ülkeleri için	1
Antalya		10
	Sağlık turistlerinin geldiği il	9
	Kuzey ülkeleri için	1
Ankara		8
	Sağlık turistlerinin geldiği il	7
	Üniversite hastaneleri	1
İzmir		7
	Sağlık turistlerinin geldiği il	6
	Kuzey ülkeleri için	1
Trabzon		7
	Doğal güzellikler	3
	Sağlık turizmi	2
	Kuzey ülkeleri ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler için	2
Muğla		6
	Sağlık turizminin yoğun olduğu il	5
	Kuzey ülkeleri için	1
Gaziantep		4
	Sağlık turizmi yatırımları	2
	Güney ülkeleri ve güneydoğuda bulunan ülkeler	2
Rize		4
	Kuzey ülkeleri ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler için	2
	Doğal güzellikler	2
Bursa		3
	Sağlık turistlerinin geldiği il	3
Diyarbakır		3
	Güney ülkeleri ve güneydoğuda bulunan ülkeler	2
	Sağlık turizmi	1
Mersin		2
	Sağlık turizmi yatırımları	1
	Güney ülkeleri ve güneydoğuda bulunan ülkeler	1
Tekirdağ		2
	Balkan ülkeleri için	2
Edirne		2
	Balkan ülkeleri için	2
Şanlıurfa		2
	Güney ülkeleri ve güneydoğuda bulunan ülkeler	1
	Sağlık turizmi	1
Toplam		87

Tablo 9: Covid-19 Pandemisi Sürecinde ve Sonrasında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Kapsamında Hangi Sağlık Hizmet Branşları Ön Plana Çıkarılmalı ve Neden?" sorusu için katılımcı görüşleri

Hizmet Branşları	Nedeni	Frekans
Ağız ve Diş Sağlığı		10
	Döviz getirisi yüksek	4
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	3
	Tıbbi başarı	2
	Markalaşma	1
Onkoloji Tedavileri		9
	Döviz getirisi yüksek	4
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	3
	Markalaşma	1
	Tıbbi başarı	1
Estetik, Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi		9
	Döviz getirisi yüksek	4
	Tıbbi başarı	3
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	1
	Markalaşma	1
Kalp Damar Cerrahisi		8
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	4
	Döviz getirisi yüksek	3
	Tıbbi başarı	1
Obezite Cerrahisi		6
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	3
	Döviz getirisi yüksek	1
	Markalaşma	1
	Tıbbi başarı	1
Saç Ekimi		6
	Döviz getirisi yüksek	3
	Tıbbi başarı	2
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	1
Organ ve Doku Nakilleri		4
	Döviz getirisi yüksek	2
	Markalaşma	1
	Tıbbi başarı	1
KOAH		2
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	2
Göz Sağlığı ve Cerrahisi		2
	Tıbbi başarı	2
Yaşlı ve Engelli Turizmi		1
	Türkiye'nin tanınırlığı	1
Termal Hizmetler		1
	Türkiye'nin tanınırlığı	1
Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları		1
	Türkiye'nin tanınırlığı	1
Psikiyatri		1
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	1
SPA Turizmi		1
	Covid-19 kaynaklı hasta artışı	1
İnfertilite (Kısırlık) Tanı ve Tedavileri		1
	Tıbbi başarı	1
Check-up (Genel Sağlık Kontrolü) Hizmetleri		1
	Tıbbi başarı	1
Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon		1
	Döviz getirisi yüksek	1
Tüp Bebek		1
	Markalaşma	1
Yeni Branşlar		1
Toplam		66

Tablo 10: “Covid-19 Pandemisi Sonrasında Dünyada Meydana Gelebilecek Başka Pandemilere Karşı Daha Dayanıklı ve Daha Güçlü Bir Sağlık Turizm Modeli Oluşturulabilen Mükün mü? ve Bu Nasıl Yapılabilir?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Kod	Frekans
Mükün		24
	Sağlık sistemlerinin ve tesislerinin güçlü altyapısı	8
	Yabancı hastalar ile ilgili özel uygulamalar	5
	Ulusal kriz yönetimi eylem planı	4
	Güvenli sağlık turizmi	4
	Kurumlar arası iş birliği	1
	Vize prosedürlerinin kolaylaştırılması	1
	Reklam ve tanıtım	1
Mükün değil		4
	Salgınların güçlü etkileri	4
Toplam		28

Tablo 11: “Türkiye’nin Turizmini Yeniden Canlandırmak ve Daha da Geliştirmek İçin Sağlık Turizmi Bir Araç Olabilir mi?” sorusu için katılımcı görüşleri

Tema	Kod	Frekans
Olabilir		15
	Sağlık turizminin diğer turizm çeşitlerini de etkilemesi	14
	Sağlık turizminin her sezon geçerli olması	1
Olamaz		1
	Sağlık turizminin genel turizmden bağımsızlığı	1
Toplam		16

Covid-19 pandemisinin yoğun yaşandığı süreçlerde kesintiye uğramış olsa da sağlık turizmi sektöründe faaliyet gösteren ülkeler için hala ekonomik getiri bakımından büyük bir sektör konumundadır. Covid-19 pandemisi sonrasında ödeme gücü yüksek sağlık turizmi hastalarının ekonomik getirilerinin, sağlık turizmi yapan ülkelere için Covid-19 pandemisinin başka sektörlerde meydana getirdiği kayıpları telafi edeceği ve döviz kazançlarında artış sağlayacağı tahmin edilmektedir.

Araştırma kapsamında ortaya konulan, sağlık turizmi talebinin birikmesi her ne kadar olumsuz gibi düşünülse de aslında sağlık turizmi sektöründe faaliyet gösteren ülkeler için uluslararası alanda bu durum büyük bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Çünkü uluslararası sağlık turizmi pazarında karşılanmamış talep birikmesi yaşanmış olup Covid-19 pandemisinin olumsuz etkilerinin azalmasıyla birlikte, Türkiye’nin söz konusu uluslararası alanda biriken talebe yönelim sağlayabileceği ve sağlık turizminden aldığı payı daha da artırabileceği belirtilmektedir.

Covid-19 sürecinde Türkiye’nin sağlık turizmi kapsamında öne çıkan temalar; aşılama, Sağlık

Bakanlığı Covid-19 uygulamaları, DSÖ standartlarının uygulanması, Covid-19 ile mücadele, sağlık tesisleri, güvenli sağlık turizmi, yabancı hastalarla online sağlık görüşmeleri, başka ülkelere yardım, reklam ve tanıtım eksikliği, sağlık turizminin ertelenmesi, sağlık yatırımları, PCR testi, tedavi ve takip, ekonomik çalışmalar, tesis çalışanlarının eğitimi, Bakanların diğer ülkelere ziyaretleri, stratejik eylem planı şeklinde bulunmuştur.

Covid-19 pandemisi ile birlikte artık sağlık turizmi alanında güvenli sağlık turizminin ve yabancı hastalarla online sağlık görüşmelerinin hiç olmadığı kadar çok önem kazanacağı, bu doğrultuda Türkiye’nin bu alanlara yönelmesinin ve yatırımlarını bu doğrultuda kanalize etmesinin gerektiği düşünülmektedir. Bunun yanında, hem Covid-19 pandemisi sürecinde hem de sonrasında sektöre ilişkin stratejik eylem planının olması gerektiği belirtilmektedir. Bu plan kapsamında ülkenin tüm kurum ve kuruluşları ile vatandaşlarının da sürece dahil edilerek koordineli olarak hareket edilmesinin, Türkiye’yi sağlık turizmi sektöründe başarıya sevk edeceği ve sektörde mevcut potansiyelinin bu sayede ortaya çıkarılabileceği vurgulanmaktadır.

Covid-19 sürecinde ve sonrasında Türkiye'nin sağlık turizmini canlandırmak ve geliştirmek için atılması gereken adımlara ilişkin, sağlık sisteminde düzenlemelerin yapılmasının ön planda olduğu görülmüştür. Çünkü Covid-19 pandemisine ne Dünya ne de Türkiye hazırlıklı değildi, bunun sonucu olarak yasal mevzuatta pek çok değişiklik yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Sağlık turizmi alanında uygulamada olan yasal mevzuat ile Covid-19 pandemisinden dolayı ortaya çıkan problem ve koşulların yönetilemeyeceği araştırmanın katılımcıları tarafından belirtilmiştir. Bu nedenle sağlık turizmi alanının yasal alt yapısının Covid-19 pandemisi ile oluşan yeni talep ve ihtiyaçlara göre adapte edilmesinin gerekli olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca reklam, tanıtım ve bilgilendirme faaliyetleri noktasında yabancı hastanın mahremiyetinin ve kişisel verilerinin ihlal edilmeyecek şekilde ülkeler arası ödeme kurumu ve şirketleri ile paylaşımını destekleyen yasal zeminin oluşturulmasının Türkiye'nin sağlık turizmi sektörünün gelişiminde olumlu yansımaları olacağı belirtilmektedir.

Covid-19 pandemisi sürecinde ve sonrasında Türkiye'nin sağlık turizmi hasta sayısının nasıl etkileneceğine ilişkin katılımcıların uzman görüşleri değerlendirmeye alınmıştır. Katılımcıların büyük çoğunluğu Covid-19 sürecinde hem Dünya'da hem de Türkiye'de sağlık turizmi hasta sayısının düşeceğini öngörmektedir. Buna ilaveten, Covid-19 pandemisinin etkisinin azalmaya başlaması ile birlikte, sağlık turizmi hasta sayısının artacağı ve Covid-19 sürecinde biriken veya ertelenen sağlık turizmi hizmetleri talebi kapsamında ülkelerin mevcut sektör potansiyellerinin üzerine çıkabileceği de vurgulanmaktadır.

Covid-19 pandemisi ile birlikte sağlık turizmi sektöründe uluslararası alanda ön sıralarda yer alan ülkelerin mevcut sıralamalarının yer değiştirebileceği ve hatta bazı ülkelerin bu sıralamalardan çıkabileceği açıklanmaktadır. Araştırmanın katılımcıları tarafından Covid-19 pandemisi sonrasında Türkiye'ye gelen sağlık turizmi hasta sayısında değişiklik olmaması ihtimalinin gerçekleşmesinin sektör açısından zor bir ihtimal olduğu belirtilmektedir.

ÖNERİLER

Türkiye'nin sağlık turizmi faaliyetlerini yürüten ve Covid-19 pandemisinden dolayı sağlık turizmi sektöründe azalan yabancı hasta sayısı nedeniyle zor durumda olan sağlık tesislerine ve sağlık turizmi aracı kuruluşlarına kamu kaynaklarıyla maddi destek sağlanmalıdır. Türkiye'nin sağlık turizmi kapsamında uluslararası alanda tanıtım, bilgilendirme ve reklam çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Ayrıca söz konusu faaliyetlerin yapılabilmesi için hem kamu hem de

özel sektör tarafından sağlık turizmi sektöründe gerçekleştirilen uluslararası fuar, sempozyum, kongre gibi programlara aktif katılım ve destek sağlanması gerekmektedir. Türkiye'nin Covid-19 pandemisi ile mücadelede aşılama oranlarının artırılarak sağlık turizmi kapsamında Türkiye'ye gelecek yabancı hastalar ve refakatçileri için sağlık hizmeti alınabilecek güvenli ülke imajının ve algısının oluşturulması gerekmektedir. Yabancı hastaların sağlık hizmetine erişim ve ulaşımının önündeki prosedürler azaltılmalıdır. Sağlık tesislerinin Covid-19 pandemisi ile mücadele konusunda personel eğitimi, sağlık tesisi altyapısı, imkanları ve hijyen uygulamaları uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Sağlık hizmeti alan yabancı hastaların ülkelerine döndükten sonra da sağlık durumunun takip edilmesi, danışmanlık hizmetleri verilmesi, yönlendirilmesi ve bilgilendirmesine önem verilmelidir. Bu bağlamda online görüşmeler ve sağlıkta dijitalleşme öne çıkmaktadır. Sağlık turizmi sektöründe Covid-19 pandemisi öncesinde uygulamada olan yasal mevzuat, Covid-19 pandemisi ile birlikte yabancı hastaların ve ülkelerin yeni taleplerini ve oluşan ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmiştir. Covid-19 pandemisi ile birlikte Türkiye'nin sağlık turizmi yasal mevzuatında değişikliklere gidilmesi gerekmektedir. Sağlık turizmi kapsamında ülkeler arası yabancı hasta akışının geliştirilmesi ve artırılması amacıyla ikili anlaşmalar ve sözleşmeler imzalanmalıdır. Böylece daha çok yabancı hasta Türkiye'ye çekilmelidir. Sağlık tesislerinin ve aracı kuruluşların Sağlık Bakanlığı'na düzenlenen ve onaylanan "Sağlık Turizmi Yetki Belgesi" almaları teşvik edilmelidir. Türkiye'nin sağlık turizmi kapsamında İstanbul, Antalya, Ankara ve İzmir illeri başta olmak üzere, Trabzon, Muğla, Gaziantep, Rize, Bursa, Diyarbakır, Mersin, Tekirdağ, Edirne, Şanlıurfa, Kayseri, Eskişehir, Van, Kars, Samsun, Zonguldak, Adana, Denizli, Afyon, Osmaniye, Kahramanmaraş, Yalova, Düzce, Çanakkale, Kocaeli illerinin de sağlık turizmi potansiyeli ortaya çıkarılmalıdır. Türkiye'nin sağlık turizmi hizmetleri çerçevesinde ağız ve diş sağlığı, onkoloji tedavileri, estetik, plastik ve rekonstrüktif cerrahi branşları başta olmak üzere, kalp damar cerrahisi, obezite cerrahisi, saç ekimi, organ ve doku nakilleri, göz sağlığı ve cerrahisi, geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları gibi branşlara da ağırlık verilmelidir. Türkiye, sağlık turizmi sektöründe başta Ortadoğu ülkeleri, Afrika ülkeleri, Avrupa ve Kuzey Avrupa ülkeleri olmak üzere, ekonomik olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, yakın ve komşu ülkeler, Covid-19'la mücadelede başarısız ülkeler, Almanya, Türk soylu nüfusun yoğun olduğu ülkeler, Rusya, Asya ve Orta Asya ülkeleri, güçlü ülkeler, İngiltere, Uzak doğu ve deniz aşırı ülkeler, Körfez ülkeleri, Hollanda, Belçika gibi ülkeleri kendisine hedef pazar olarak belirlemeli ve sağlık turizmi çalışmalarını bu ülkelere yoğunlaştırmalıdır. Türkiye'nin

Çıtak ve Keklik: Covid-19 pandemisinin sağlık turizmine etkisi

sağlık turizmi kapsamında sunduğu sağlık ile turizm hizmetlerinin kaynaştırılması ve zenginleştirilmesi gerekmektedir. Türkiye'ye sağlık turizmi kapsamında sağlık hizmeti almak amacıyla gelen yabancı hastanın, aynı zamanda geldiği bölgenin, ilin kültürel, tarihi ve doğal güzelliklerinden de faydalanabileceği içerikler oluşturulabilir.

Not: Yazarlar makaleye eşit oranda katkı yapmıştır.

KAYNAKLAR

1. T.C. Resmî Gazete. (2017). Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik. 13.07.2017 gün 30123 sayılı, s. 1-2.
2. Özcan, Z.K. ve Aydın, V. (2015). Sağlık Turizmi (Teori ve Politika), İstanbul: Umuttepe Yayınları.
3. T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020d). Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Web Sitesi. <https://saglikturizmi.saglik.gov.tr/TR-53610/-90-850-288-38-38-cagri-merkezi.html>, (20.12.2020).
4. Yalçın, B. (2013). Antalya İli Sağlık Turizmi Potansiyeli Araştırması, Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
5. Güzel Şahin ve Tuzlukaya, Turizm Türleri ve Turizm Politikaları, Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Turizmi 2020, s. 62 (Ed.Tengilimoğlu, D. Sağlık Turizmi -3. Baskı- Ankara: Siyasal Kitabevi)
6. Özalp, G. (2005). Sağlık Turizmi, Hastane Dergisi, Ankara: 7, s. 34.
7. Gönül, E. (2019). Medikal Turizm Kapsamında Didim'e Gelen Dental Turistler Üzerine Bir Araştırma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
8. Işık, O. & Tengilimoğlu, D. (2020). Sağlık Turizminde Markalaşma. 3. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.
9. TÜSKA (Türkiye Sağlık Hizmetleri Kalite ve Akreditasyon Enstitüsü), (2020). <http://tuseb.gov.tr/tuska/index.php>, (13.12.2020).
10. Cohen, MS., Hellmann, N., Levy, JA., DeCock, K., Lange, J. (Nisan 2008). The spread, treatment, and prevention of HIV-1: Evolution of a global pandemic. The Journal of Clinical Investigation. 118(4), s. 1244-54.
11. Kalkan, İ.A, Gülten, E., Azap, A. (2020). Üçüncü Basamakta Covid-19 Hazırlığı, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 94.
12. Saykal, S.G. (2021). "Covid-19 Pandemisi Sürecinde Bir Pandemi Hastanesinde Çalışan Sağlık Çalışanlarının Anksiyete ve Tükenmişlik Düzeyleri", T.C. Sağlık Bilimleri Üniversitesi Ankara Şehir Hastanesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Kliniği, Uzmanlık Tezi, Ankara, s. 17.
13. Mut, A.N.U., Çöl, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Başlangıç Noktası Çin'e Özgü Bulgular ve Kontrol Önlemleri. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 231.
14. Yıldırım, A., Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (12. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.